

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De kracht van de ontmoeting

In gesprek met Ad Alblas & Abraham Soetendorp

door *Marcel ten Hooven*

Hoofdredacteur van Christen Democratische Verkenningen.

Op uitnodiging van dominee Ad Alblas verzorgt rabbijn Soetendorp met enige regelmaat de dienst in de Hooglandse kerk in Leiden. De unieke gebeurtenis draagt voor beiden de boodschap uit dat de wereldgodsdiens ten hun bestaansrecht verspelen als ze niet bijdragen aan vrede, tolerantie en respect. Soetendorp heeft dezelfde ervaring in zijn broederschap met imam Ilyasi: 'I need you.'

Op de ochtend van het gesprek met rabbijn Abraham Soetendorp en dominee Ad Alblas wankelt de 'Dag van het respect', waarvan de rabbijn één van de initiatiefnemers is. Op deze dag bezoeken vertegenwoordigers van verschillende religies en levensovertuigingen de scholen om te vertellen over hun kijk op het menselijk bestaan. De bedoeling is dat dankzij verdiepend inzicht in ander-mans levensvisie, over en weer ook meer respect ontstaat. Maar deze keer hangt er een schaduw over de 'Dag van het respect' nu de pvv van Geert Wilders de aanval heeft geopend.

Aanleiding is een ongenueanceerde, te kort door de bocht geformuleerde zin in het bijbehorende lesmateriaal, waarin Wilders' anti-islamitische pamfletfilm Fitna in één adem wordt genoemd met Hitlers *Mein*

Kampf. De fractie van Wilders trekt alle registers open, ongetwijfeld ook met enige wraakzucht over Soetendorps eerdere kritiek op Fitna en over diens oproep de film niet uit te zenden.

Het gesprek met Soetendorp en Alblas zal uiteindelijk van de vroege ochtend tot diep in de middag duren, doordat de rabbijn het telkens moet onderbreken voor telefonisch crisisberaad. Soetendorp kan zich voor het hoofd slaan dat hij het lesboekje van te voren niet goed heeft gelezen, waardoor de gewraakte zin hem is ontgaan, maar hij is ook aangedaan door de verbale agressie die één ongelukkig geformuleerde zin blijkt te kunnen oproepen.

Blijkt uit dit voorval dat de 'Dag van het respect' een politiek van goede bedoelingen is, gedoemd om te mislukken in de confron-

tatie met de harde tegenstellingen in de dagelijkse praktijk? Of geeft Soetendorp de moed niet op?

Uit zijn verhaal in het gesprek met Alblas blijkt de diepere bedoeling van de 'Dag van het respect'. Soetendorp gelooft in de kracht van de ontmoeting. Ook zelf, in contacten

*Ik heb niet de luxe om
pessimist te zijn*

met christenen, moslims, hindoes en anderen, heeft hij ervaren dat mensen die in hun geloofswereld ver van elkaar afstaan en om die reden zelfs elkaars vijanden zouden kunnen zijn, in de reële wereld tot elkaar kunnen komen. Zo zijn vele vriendschappen in zijn leven tot stand gekomen, ook die met Alblas, voorganger in de binnenstadsgemeente van de Protestantse Gemeente te Leiden.

Wat antwoordt u degene die u een verstokte optimist noemt?

SOETENDORP 'Dan zeg ik: "Daar heb je gelijk in." Ik heb niet de luxe om pessimist te zijn. Ook in de moeilijkste van de moeilijke tijden, moeten we proberen de tegenstander in de ogen te kijken, in de hoop en de verwachting dat hij onze vriend of vriendin wordt. En dat kan. Dat kan in Korea, dat kan Congo, dat kan in Israël. Ik ken zoveel prachtige mensen die in die kracht blijven geloven, met gevaar voor eigen leven, in de meest onmenselijke omstandigheden. Hun invloed lijkt wellicht beperkt, maar kan ontzagwekkend zijn. Wanneer in Israël en Palestina families van de mensen die zijn omgekomen in die oorlog, uiteindelijk naar elkaar toe gaan om elkaar te ontmoeten, de

families aan beide zijden van de strijd, dan gaat daar een kracht vanuit die niet te meten is. Mensen die elkaar oog in oog aankijken. Dat kan het beslissende verschil maken. Daar ben ik van overtuigd.'

ALBLAS 'Wat is het verschil tussen dag en nacht? Wanneer weet je dat de dag aanbreekt? Dat is het moment waarop je in het aangezicht van de ander je broeder herkent. Dat is precies waar het over gaat. Anders is er gewoon geen toekomst. Als je over toekomst spreekt dan is er alleen op die manier toekomst.'

'Inderdaad, er is geen alternatief voor optimisme, ook al is dat misschien verstokt optimisme. Ik zou niet zonder kunnen. Zie het beeld voor je van een grote kabel die is stukgetrokken, met nog maar twee draadjes die vastzitten. Knopen die handel! Dat is mijn aard, dat is ook mijn geloof. Net als jij, Abraham, voel ik weliswaar steeds meer de pijn van het onvolmaakte, van de gemiste kansen en de gemiste mogelijkheden, maar ik geloof ook in de toekomst. Elke nieuwe dag kan iets nieuws brengen en dat geeft een ieder de verantwoordelijkheid er wat van te maken. Ik vind dat echt een hoopvolle gedachte.'

IN DE GENEN GEBAKKEN

Ook de vriendschap tussen Soetendorp en Alblas ontstond uit de kracht van de ontmoeting. De wens om als jood de ander in de ogen te kijken zit Soetendorp in de genen gebakken. Zijn vader Jacob was met dominee Kleis Kroon na de oorlog één van de initiatiefnemers voor méér contact tussen joden en christenen, om vooroordelen over en weer te kunnen bestrijden. In de pioniersjaren van die beweging waren zij nogal eenzaam.

SOETENDORP 'Ik herinner me nog een autorit in een klein Volkswagentje. Kleis

reed en maakte een onverwachtse wending, waarbij dat hele autootje heen en weer schokte. Toen zei mijn vader: "Wees nou voorzichtig, Kleis, want als wij verongelukken, is het joods-christelijke gesprek op slag afgelopen." Kleis en mijn vader wilden die banden aangaan, juist na de Shoah, juist omwille van het bewustzijn wat er kán gebeuren in het hart van Nederland en ook in het hart van een christelijke gemeenschap. Zij wilden een verbondschap vormen dat niet uit elkaar is te rukken. Kleis Kroon kwam altijd bij ons thuis. Hij stotterde wat. Gek was dat. Hij sprak zo goed en tegelijkertijd stotterde hij een beetje. Hij ging een keer bij mij zitten vroeg me hem te helpen bij het lezen van Hebreeuws. Toen zei ik: "Ik ben maar een jongetje..." waarop hij antwoordde: "Dat was Jezus ook." Hij had humor, was een levensgenieter en hield ook van een mooi glas wijn.'

* * *

Sinds eind jaren zestig spreekt Soetendorp met enige regelmaat in een christelijke kerk. Van meet af aan is hij gast van protestanten in Amstelveen, later gevolgd door kerken overal in het land, en sinds een paar jaar gaat hij met enige regelmaat voor in de kerk waar Alblas staat, de Hooglandse kerk in Leiden. Het initiatief ging uit van de dominee, na een ontmoeting met Soetendorp. Bij die gelegenheid herkenden zij, naar eigen zeggen, direct geestverwanten in elkaar, met gelijkgestemde ideeën over tolerantie en de omgang van verschillende gelovigen en niet-gelovigen met elkaar.

* * *

ALBLAS 'Het begint in Israël, begin jaren negentig. Hoeveel ik ook had gelezen over Auschwitz, daar ben ik ben ik nog meer onder de indruk geraakt van alle verhalen over het lot van de joden. Ik ervoer in Israël echt een soort bekering. Toen ik daar liep en luisterde, wist ik als nooit tevoren dat het chris-

tendom onopgeefbaar is verbonden met Israël, met het land, het volk, de geschiedenis en ook met Gods openbaring aan dit volk. Dat is lange tijd niet erkend, zeg maar gerust ontkend, zeker in de orthodox-protestantse kring waaruit ik voortkom. Ik wist na die reis zeker dat ik daarin verandering wilde brengen.'

Hoe is dat ontkend? Waar doelt u precies op?

ALBLAS 'Door bijvoorbeeld de vervangingsgedachte, de idee dat de kerk het nieuwe Godsvolk zou zijn. Dat is de meest beschamende gedachte. Maar de ontkenning blijkt ook uit de praktijk in de katholieke kerk om nooit uit het Oude Testament te lezen, alleen uit het evangelie. Die praktijk is principieel onjuist. In die kerk zou ik niet kunnen blijven. Dat was het inzicht dat groeide toen ik in de heuvels van Tiberias sliep, onopgeefbaar verbonden met de last en de enorme pijn van het verleden. Wat is er in naam van het christendom niet allemaal aan onrecht geschied? Ik kan de ontmoeting met Abraham en anderen niet aangaan zonder iets daarvan in het achterhoofd, het besef van een aandeel in de schuld.'

'Dat schiep een verplichting. Ik moest iets doen, samen met mijn gemeente. We zijn toen in Leiden naar de synagoge gegaan, bij die kleine orthodoxe gemeenschap binnengestapt, en hebben gevraagd wat we voor elkaar zouden kunnen betekenen. "Waarom zouden we?", was de eerste reactie. Op suggestie van Leo Levie, de secretaris van de joodse gemeente, is toen niettemin de gedachte opgekomen aan parallelle bijeenkomsten, in de synagoge en in de kerk, ter herdenking van de jodenvervolging. We hebben de dienst bij ons in de kerk opgezet alsof onze joodse stadgenoten erbij waren, dus zonder liturgische

FOTO: DIRK HOL

Piet de Boer legt de omhelzing van Alblas en Soetendorp in een beeldje vast.

elementen die als belemmerend ervaren zouden kunnen worden.’

‘Een volgende stap was dat ik met Soetendorp belde, om hem te vragen bij ons voor te gaan. Dat was voor mij een hele stap, om iemand anders in mijn dienst te laten voorgaan. Ik ervaar elke keer weer hoe indringend het is dat een rabbijn voorgaat in een christelijke eredienst. Hoe indringend het is dat een rabbijn leest, zingt, en uiteindelijk ook de zegen geeft. Dat emotioneert mij iedere keer weer. Soetendorp is er altijd, ook als hij er niet in den lijve is. Dat hebben we uitgedrukt met een zevenarmige kandelaar die brandt. Als de eredienst begint, brandt de kandelaar al en elke zondagmorgen brengen wij het licht van de kandelaar naar de Christuskaars. Dat is iets wat de mensen iedere zondag weer zien.’

‘Ook deze ervaring leert mij dat tolerantie niet alleen betekent dat je de ander de plaats gunt die hij inneemt, maar ook dat je helpt

die plek goed te maken. Het moet een *good place to be* worden. Anders is tolerantie niet volwaardig. En dan kom je eigenlijk gauw op Soetendorps woorden over respect. Als de grote godsdiensten niet bijdragen aan de vrede, de tolerantie en het respect, geen stenen aandragen voor de hoop, dan hebben ze geen bestaansrecht. Dat heeft Abraham mij gezegd en ik heb hem nogal fanatiek nagesproken in mijn eigen nieuwjaarsviering.’

‘Maar samenleven met anderen is niet alleen een kwestie van tolerantie, voor mij althans niet. De wortels liggen nog wat dieper. Als christen zie ik het zo dat ik niet kan geloven zonder de joodse geschiedenis. Het christendom is ontstaan, niet gesticht. Het is, wat Paulus noemt, een wilde rank op een stam. Dat verbindt mij als christen in diepe bescheidenheid met het verleden. Het is een diepe solidariteit. Ik zou nooit iets over de joden kunnen zeggen zonder deze solidariteit te ervaren. En dat vind ik wat minder in

het strakke denken, in de christelijke gemeente al helemaal niet en evenmin bij sommige orthodoxe joden. Maar toch is dit het wat ons verbindt. We mogen samen naar het aangezicht van God kijken. Dat is de diepe religieuze verbondenheid die ik ervaar.'

'Ik heb destijds een paar keer gebeld of ik bij Abraham kon langskomen. Dan kreeg ik het secretariaat van zijn gemeente in Den Haag aan de telefoon en die zei dat Abraham

Die eerste ontmoeting zou een half uurtje duren, maar na anderhalf uur vroeg Abraham: 'Waar kwam je ook alweer voor?'

het erg druk had. Tja, dat wist ik wel, maar ik wist ook van joodse vrienden dat de aanhouder bij Abraham wint. Uiteindelijk kon ik hem bezoeken. Die eerste ontmoeting zou op zijn hoogst een half uurtje kunnen duren, was me verteld, maar na anderhalf uur vroeg Abraham: "Waar kwam je ook alweer voor?" We waren in een flow van verbondenheid en diep persoonlijk vertrouwen geraakt. Zo heb ik het althans ervaren. Al in dat eerste gesprek groeide de zielsverwantschap. Vandaar dat na de eerste keer dat hij in Leiden was voorgegaan, toen hij van de kensel afdaalde nadat hij zo vol vuur en zo vol geest had gesproken, ik hem als vanzelf omarmde. Jij bent één van ons. Dat is wat is uitgedrukt in dat beeldje van Piet de Boer, waarmee uw fotograaf Dirk Hol Abraham en mij heeft gefotografeerd.'

Rabbin Soetendorp, hoe hebt u de ontmoeting met Alblas ervaren? Wat bracht u ertoe 'ja' te zeggen op zijn verzoek bij hem de dienst te verzorgen?

SOETENDORP 'Wanneer we spreken over de verhouding tussen jodendom en christendom, dan hebben we het over de verhouding tussen joden en christenen persoonlijk. Dat geldt ook voor mij. In de oorlog ben ik gered door een rooms-katholiek echtpaar uit Velp. De man, mijn pleegvader, is gedood op de laatste dag voor de bevrijding. Dat waren mensen die alles deden om een onbekend kind, een joods kind te redden, samen met een meisje. Een verhaal dat steeds weer, hoe vaak ik het ook vertel, andere kanten heeft. Bij mijn afscheid als rabbijn kreeg ik een telefoontje van een vrouw uit Arnhem, dat mij nog iets wilde vertellen. Zij kwam in datzelfde huis in Velp, 10 of 11 jaar oud, en toen stonden mijn moeke en haar man Bertus voor de vreselijke beslissing of zij kon blijven. Dat kon gewoon niet. We waren al met veel, in dat kleine huis. Toen kwam zij bij andere mensen terecht, in Oss, bij wie het goed toeven was, maar ook daar kon zij niet blijven. Haar volgende onderduikadres was vreselijk. Zij is daar behandeld als een soort Assepoester, door een vreselijke pleegmoeder. Toch, ze had de oorlog niet overleefd als ze in Oss was gebleven. Binnen 24 uur na haar vertrek is dat huis onder vuur genomen en zijn alle inwoners omgekomen.'

'Ik ben al in 1970 ertoe gekomen om in een christelijke kerk voor te gaan. Dat was toen een pioniersdaad en nu, veertig jaar later, is het nog steeds een pioniersdaad. Dat is geen oordeel, hoor, noch een veroordeling, ik stel het gewoon vast. Collega's van mij spreken wel in de kerk, maar voorgaan, de plaats innemen die ik in de kerk van Ad inneem, nee, dat doen ze niet. Ook ik, erken ik, moet nog steeds een drempel over. In 1970 mocht ik de mis openen in de Mozes en Aäronkerk aan het Waterlooplein. Toen ik in de kerk was en naar boven keek, zag ik dat enorme kruis en dat enorme Christusbeeld.

Moest ik daaronder spreken? "Het spijt me", zei de pastor. "In een kerk uit deze eeuw zou het heel anders zijn. Dan zou het maar een klein kruis zijn geweest." Ik antwoordde: "Sorry, dat had ik niet moeten zeggen. Ik voel me beschaamd. Natuurlijk ga ik daar spreken." Maar ik beseftte goed wat ik eigenlijk aan het doen was, dat ik weer die drempel van die kerk over moest. Toen belde ook nog mijn vader. "Wat ga je nu weer doen? Er is een brief verspreid in de stad daarin staat dat een rabbijn de mis zal verzorgen."

'Ik weet nog dat ik bij de kerk aankwam en allerlei mensen van de joodse gemeenten zag staan. Die wilden het demasqué van de liberale rabbijn wel meemaken, van die jongen die zich toch al zo druk maakte in het openbaar. In mei 1970 had ik, met geheven vuist, vanwege de hongersnood in Biafra geroepen dat we moesten staken zolang de honger daar voortduurde. In het journaal was steeds dat beeld van die geheven vuist te zien. De voorzitter van de joodse gemeente riep mij de volgende dag ter verantwoording: "We hebben een rabbijn aangesteld, geen stakingsleider." Enfin, ik kom de Mozes en Aäronkerk binnen, kijk naar boven en zie een grote lege plek. "Ja, het heeft ons drie dagen gekost, maar we hebben het kruis weggenomen", zegt de pastor.'

'Of ik bij Ad ook de drempel over moest? Hij kwam bij mij en ik zag een broeder. Dat is één van de wonderen uit mijn leven. Ik had dat gevoel in mijn eerste ontmoeting met Karen Armstrong, ik had het de eerste keer dat ik Ad sprak.'

Dominee Alblas, hebt u dat ook zo ervaren? Dat in uw ontmoeting de drempel tussen twee religies is overschreden?

ALBLAS 'Ja, één van geest zijn, ook al sta je in verschillende tradities. Die drempel is al genomen in de eerste seconden dat

we elkaar zagen. Soetendorp zei net dat de ontmoeting tussen godsdiensten altijd een ontmoeting tussen gelovige mensen is. Dat hebben we ook kunnen overdragen op de mensen in mijn gemeente, ook al begreep men eerst niet zo goed waar ik mee bezig was en wat jij, Abraham, bij ons deed.'

Aan welke voorwaarden moet zo'n ontmoeting tussen twee geloven voldoen? Welke basis van overeenstemming en geestverwantschap moet er zijn om de kloof te dichten? We hebben het hier over tolerantie die meer is dan onverschillig tegenover elkaar staan.

ALBLAS 'Reflectie, zelfreflectie, kennis nemen van de ander en diens levensovertuiging. Je moet iets weten voordat je het ook kunt begrijpen. Ook nodig is innerlijke openheid om andere gedachten dan die van jezelf te bekloppen, je ook eigen te maken, maar dan wel zonder je eigen standpunten te laten wegsmelten. Je moet het vreemde in het vreemde overwinnen, om het zo te zeggen, maar dat vergt wel dat je zelf goed weet waar je staat. Door deze ontmoeting met Abraham ben ik meer in mijn eigen voetsporen gaan staan, al heb ik wel momenten gehad dat ik me afvroeg of ik niet voor het joodse geloof moest kiezen. Nu moet ik natuurlijk niet vergeten dat ik voorganger ben in de gemeente, en dus verantwoordelijkheid draag voor alle processen die ik ontkeuten op het moment dat ik iets ongebruikelijks doe, iets wat mensen in mijn gemeente misschien raar vinden, ongepast.'

'In mijn geloof wordt het exclusivisme van Jezus vaak aangeduid als dé weg. Jezus is dé weg, de enige weg. Ik vind dat fundamentalistisch. Als je de klemtoon anders legt en zegt: "Jezus is de wég", dan heb je een basaal woordje te pakken uit de tradities die christenen en joden tezamen hebben. De eerste

christenen heetten "mensen van de weg", dat waren joden. En daar komt bij dat Jezus jood is gebleven. Ik hoor Jezus zeggen dat hij niets anders wilde doen dan de Thora doorleven. De verschillen vallen weg, als je dat als uitgangspunt neemt.'

Soetendorp, u hebt in Noord-India contact met moslims gelegd.

SOETENDORP 'Ik was in november 2007 in Amritsar, de stad van de gouden tempel en van de sikhtraditie, voor een conferentie met wetenschappers van verschillende godsdiensten en spirituele tradities. Ik kwam binnen in dat marmeren conferentiegebouw en zag iemand die gekleed was als een imam. We keken elkaar aan. Ik zette mijn koffers neer, en iemand kwam naar me toe en zei dat de imam mij graag wilde ontmoeten, imam Ilyasi, die net in Israël was geweest. Ik liet mijn koffers staan en ontmoette hem. Hij was secretaris-generaal van de organisatie van imams in India, waar nog altijd meer dan 200 miljoen moslims wonen. We zaten even aan een tafeltje, dronken wat thee, en hij vertelde mij zijn verhaal. Hij had in Israël de opperrabbin ontmoet, naast een aantal politieke leiders. Terwijl hij aan het spreken was zag ik zo'n vanzelfsprekende nobiliteit. Hij vertelde dat hij een storm over zich heen kreeg, en ook felle bedreigingen, toen hij in eigen kring meldde dat hij op uitnodiging van een joodse organisatie naar Israël wilde gaan. Hij, zijn kinderen, zijn vrouw en zijn vader, allemaal werden ze bedreigd. Toch had hij geen moment geaarzeld.'

'Terwijl hij met mij sprak, kwam Jonathan Sacks, de opperrabbin van Engeland, binnen. We begroetten elkaar en ik zei: "Kom erbij, dit gesprek is ook voor jou." Sacks luisterde en ik zag dat het hem ontroerde. Hij stond op en kuste de imam, deze En-

gelsman, van nature zo gereserveerd als een Engelsman kan zijn. Ik gaf hem de zegen.'

'Later spraken Ilyasi en ik over intieme dingen, ook over de Shoah, over antisemitisme, over islamfobie. En over die rijkdom van onze tradities. Hij zei op een gegeven moment: "Jij bent een broeder van wie ik niet wist dat ik 'm kwijt was, maar die ik nu weer heb teruggevonden." Het werd een innige band.'

'Hij heeft gesproken bij mijn afscheid als rabbijn, hij heeft mijn gezin ontmoet, zoals ik ook zijn vrouw en kinderen heb ontmoet in zijn huis in New Delhi. Hij heeft me daar meegenomen naar een madrasa, een koranschool. Het was heel heet buiten. Ik zat even te wachten en toen kwam Ilyasi die me zei dat zijn studenten mij wilden horen. Dat was een heel bijzondere ontmoeting. U moet zich voorstellen dat als Ilyasi binnenkomt, iemand met grote autoriteit de ruimte betreedt. En dan komt hij met de man die hij als zijn broer beschouwt en die broer blijkt een rabbijn te zijn.'

'Ik stond daar, keek en zag alleen ogen die neergeslagen waren. In de ogen van deze koranstudenten was ik de duivel in eigen persoon, de man die alles wat men heeft gehoord over de joden en Israël personificeert. Deze kinderen worden uit de armoede gerukt, krijgen wat eten, kleren en een huis, maar ook veel indoctrinatie. Ik dacht dat ik die muur niet zou kunnen slechten en tegelijkertijd zag ik die enorme kans, die zegening om daar te mogen staan. Ik keek naar die kinderen en werd overmand door emotie, er kwamen tranen. Door mijn tranen heen zei ik: 'Mijn eerste naam is Sjalom, vrede. Ik ga voor jullie zingen.'" Terwijl ik zong en Ilyasi mijn woorden vertaalde, zag ik hun ogen opengaan, letterlijk opengaan. En toen kon ik alles zeggen. Het was maar kort, maar de weg was open gegaan. Wat is nou de weg? De weg is wanneer het hart open gaat, dan is

er een weg tussen het ene hart en het andere hart. Dat is een vanzelfsprekende weg.’

‘In die conferentie waar ik Ilyasi ontmoette, waar hij naast mij zat, heb ik geprobeerd te formuleren wat daar, op de Madrassa tot uiting kwam. Ilyasi en mij werd gevraagd wat de dialoog voor ons betekende. Ik keek naar de mensen om mij heen, oude bekenden, maar ook mijn nieuwe vriend Ilyasi, en vertelde over onze ontmoeting. Drie woorden geven de kracht van deze ontmoeting aan, zei ik: *”I need you.”* Eenvoudige woorden, maar woorden met vuur. Ik heb jou nodig, want zonder jou kom ik te kort.’

Ongeveer tezelfdertijd vergeleek Wilders de koran met Mein Kampf en zei hij dat het boek moest worden verboden.

‘Dan is geen dialoog meer mogelijk. Er zijn mensen in de wereld — daar reken ik Wilders niet toe! — die uit zijn op verwoesting van alles wat verbondenheid en liefde is. Zij kunnen misbruik maken van onrust die ontstaat. Daaraan kunnen wij tegenwicht bieden door in onze discussies en meningsverschillen respect te tonen, opdat wij niet tegen elkaar kunnen worden uitgespeeld of gebruikt door mensen met onzalige bedoelingen. Er is alleen een basis voor vrede als we ondanks alle verscheidenheid tussen de wereldgodsdiensten, tóch proberen de verbondenheid tussen mensen te zien. Dat is de kracht van de ontmoeting.’

‘Aan het begin van mijn tocht, toen ik een

jaar of 25 was, en had gesproken in een kerk, maakte ik mee dat iemand opstond en zei: *”U probeert ons onze Jezus af te nemen.”* In dezelfde tijd werd ik gevraagd om voor een sessie van de hervormde synode een causerie te houden over het jodendom. *”Causerie”*, het woord alleen al... Na de pauze stond een rij dominees bij de microfoon en de één na de ander zei: *”En toch bid ik tot God dat Hij u de ogen opent.”* Het zou wel eens kunnen, Ad, dat wat jij en ik hebben mogen opbouwen samen, onze bescheiden bijdrage aan een betere toekomst is. Als ik dan zie hoe jij in jouw kerk staat en mij welkom heet, dan is dat van groot belang. Je bent een voorganger die tegelijkertijd niet zó ver vooruitloopt dat hij zijn pastorale verantwoordelijkheid binnen de gemeente verloochent of het contact met zijn gemeente verliest.’

‘Het is als het ware een ritueel, als ik op zondag naar jouw kerk ga. Je haalt mij op een afgesproken plaats in Leiden op, anders verdwaal ik, en we gaan dan samen naar de Hooglandse kerk. Allemaal van die kleine dingen die mij emotioneren. Dan komen we daar binnen, de kerk is vol, jij vertelt over mijn komst, ik praat met de kinderen in de kerk en dan verzorg ik de dienst. Na afloop is er de ontlading. Er zijn tranen, veel tranen in die kerk. Er is ook veel gelach. Onze omhelzing is natuurlijk, zoals die van Ilyasi en mij natuurlijk was, omdat zij een broederschap uitdrukt. En dan hoop ik dat wat er in de mens gebeurt, ook in de gemeenschap gebeurt. Ik blijf een verstokte optimist.’